

Слижук О. А. Формування національної самосвідомості учнів у процесі навчання літератури в 5-6 класах НУШ. Національна ідентичність у мові та культурі: збірник наукових праць / за заг. ред. О.Г. Шостак. Київ:Талком , 2023. С. 372-381.

Олеся Слижук

к.пед. н., доцент, провідний науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України
м. Київ, Україна

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В 5-6 КЛАСАХ НУШ

Питання формування особистості молодого покоління українців та українок є одним із пріоритетних у концепції «Нова українська школа». Важливу роль у цьому процесі відіграє прагнення до усвідомлення себе як частини нації – національна самосвідомість. Теоретичні основи національної свідомості, самосвідомості, ідентичності охоплюють дослідження з філософії, психології, педагогіки. Міцним підґрунтям у вихованні патріотизму й національної свідомості особистості є шкільна гуманітарна освіта, зокрема мовно-літературна галузь.

Філософські та ідеологічні основи національної самосвідомості розглядають В. Буяшенко, О. Забужко, Д. Норт, М. Попович, Е. Сміт, Ю. Хабермас та ін. На думку Е. Сміта, «...нація вважається формою національної культури, загалом доступної всім членам спільноти або громадянам «національної держави». Як відомо, націоналізм потребує нового відкриття й відродження унікальної культурної ідентичності нації; це означає повернення до автентичних коренів історичної культурної спільноти, що населяє свій предківський край. Як форма культури, нація націоналістів єдина, чії представники усвідомлюють свою культурну єдність і національну історію. А завдяки закладам державної освіти й інституціям вони віддано розвивають свою національну індивідуальність, зберігають рідну мову, звичаї, мистецтва й краєвиди» [9, с. 39]. Особливістю творення української нації є довгий період відсутності єдиної держави, розпорошеність українців по всьому світу, розділеність українських земель між різними країнами. Українська ідентичність у цей час зберігалася у народних звичаях, традиціях, фольклорі, розвивалася у творчості українських письменників, які несли українське слово своїм читачам, показали його красу, милозвучність і силу.

Зі здобуттям Україною незалежності актуалізувалося усвідомлення своєї національної приналежності її громадянами. Але старше покоління довгий час перебувало під впливом посттоталітарної ідеології, ознаками якої було стирання історичної пам'яті, неусвідомлення особливостей національних рис характеру, національної культури та своєї приналежності до неї. Як наслідок – стереотипність мислення, чутливість до насаджування думки про шкідливість націоналізму, відсутність усвідомлення національних і загальнолюдських цінностей. Тому виникла потреба в акцентуванні уваги на національному компоненті у змісті освіти та вихованні почуття патріотизму під час навчання освітніх галузей, особливо соціогуманітарного циклу, в середній школі. Розробкою цієї проблеми займаються Г. Дідич [3], Ю. Колісник-Гуменюк [5], Н. Мещерякова [7], В. Савчук [8] та ін. На думку Н. Мещерякової важливим є розвиток національної і людської гідності, порядності, патріотизму учнів [7, с. 279]. Г. Дідич вважає національну свідомість і самосвідомість фундаментальним феноменом, який сприяє розвитку всіх потенцій і можливостей особистості [3, с. 59]. В. Савчук наголошує на впливі національної літератури на становлення національної свідомості та самосвідомості та важливості дослідження впливу іноземної літератури на цей процес [8, с. 156].

Література, як частина культурного спадку будь-якої нації й людства в цілому, дійсно є потужним засобом виховного впливу на особистість. На це вказують дослідження літературознавців та спостереження за процесом навчання української та зарубіжної літератури в школі. На думку Т. Урись, «художня література формує історичну пам'ять і національну свідомість суспільства, адже у творах згадані і радісні, і трагічні, і повчальні сторінки історії України, порушено актуальну проблематику, відповідну певній епосі, у якій жив український народ. Через художню літературу відбувається пізнання об'єктивної дійсності, розвиток мисленнєвої діяльності та формування національної самосвідомості на емоційно-почуттєвому рівні. Вона формує насамперед емоційну складову частину національної самосвідомості, а також уявлення про націю, її історичне минуле (історичну пам'ять), традиції, звичаї, свята, усвідомлення національних цінностей і почуття національної гідності. Художній твір презентує своєму реципієнтові концептуалізований автором аналіз стану світу, оцінки реалій і явищ дійсності» [10, с. 187].

Формування національної самосвідомості засобами мистецтва слова стало предметом досліджень з методики навчання української та світової літератур, представлених у наукових працях Н. Волошиної, М. Давидюк, Ж. Клименко, М. Козир, Л. Мірошниченко, Б. Степанишина, Н. Філонової та ін. Узагальнивши досвід учителів української мови та літератури із цього питання, М. Козир та Н. Філонова приходять до висновку, що «метою формування національної свідомості на уроках української мови та літератури є сприяння вихованню у молодого покоління почуття патріотизму, самоідентифікації, завдяки любові та поваги до рідної мови, захоплення літературою та українськими класиками. Виходячи із цього, основна ідея полягає в мотивації громадської активності молодого покоління» [4, с. 58].

Із початком повномасштабної російської агресії проти України питання формування національної свідомості, виховання патріотизму набуває особливої гостроти. Проаналізувавши дослідження науковців, їхні погляди та теоретичні узагальнення, вважаємо, що національна самосвідомість – це усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної нації. Процес формування національної самосвідомості для кожного індивіда відбувається по-різному, на нього впливають суспільні чинники. У структурі самосвідомості дослідники виділяють самопізнання, саморегулювання й емоційно-ціннісне ставлення до себе. Якщо мова йде про національну самосвідомість, то це пізнання себе, свого характеру, своєї родини як частини нації, відмінних від інших націй, пошанування своєї національних традицій та культури, системи цінностей.

За Державним стандартом базової середньої освіти (2020) українська та зарубіжна літератури вивчаються як окремий предмет або як інтегрований курс літератур (української та зарубіжної). Для їх вивчення у 5-6 класах НУШ підготовлені модельні навчальні програми й підручники. Серед завдань літературної освіти – виховання національно свідомих громадян України; формування гуманістичного світогляду учнів, поняття про національні й загальнолюдські цінності. Відповідно до цих завдань і укладено зміст модельних навчальних програм [11; 12] і підручників за ними.

Послідовне поєднання тематичних блоків, у яких представлено різножанрові художні твори, сприяє формуванню уявлень учнів про багатство й різноманітність

національної й зарубіжної літератури як частини світової культури. Серед них – подані на початку вивчення курсів у 5 і 6 класах вступні оглядові теми. У 5 класі учні ознайомляться із поняттям про літературу як художнє відтворення життя, побуту, звичаїв, духовно-моральних цінностей людини, дізнаються про найдавніші книжки, створені на території України. У 6 класі вони поглиблюють це поняття, зрозуміють асоціативну природу літератури, національну образну специфіку художніх засобів мовлення.

Пропорційно представлена у програмі та підручниках усна народна творчість, у глибинах якої віками зберігається українська національна мудрість. П'ятикласники поглиблюють свої знання, здобуті в початковій школі, про малі жанри фольклору, узагальнюють поняття про українські народні казки, вивчають перекази та легенди. У 6 класі учні знайомляться зі світоглядом українського народу, відображеному в міфах, з народним обрядовим пісенним календарем. Для поглиблення уявлення про образну природу українського фольклору його вивчення поєднується із мистецьким контекстом: картинами та ілюстраціями А. Стефурак, В. Мельниченко, Ю. Мітченко, К. Штанко, О. Шупляка, І. Гончара та ін., ляльками-мотанками Т. Білокрилець, відеомандрівками у музеї та заповідні місця України тощо.

Для того, щоб показати органічний взаємозв'язок фольклору й літератури, вивчення фольклорних творів відбувається у поєднанні з літературними в межах одного тематичного блоку. Наприклад, у тематичному блоці 5 класу «Народні та літературні казки» вивчається народна казка «Яйце райце» та літературні – «Фарбований Лис» Івана Франка, «Лелія» Лесі Українки, «Чотири сестри» Валерія Шевчука» [11].

Глибше можна пізнати національну специфіку української літератури, зіставивши художні твори українських та зарубіжних письменників. Такі можливості шкільної літературної освіти відкриваються у процесі вивчення інтегрованого курсу літератур (української та зарубіжної). Так, у названому тематичному блоці представлені, крім українських, казки інших національностей: індійська народна казка «Фарбований шакал», арабська народна казка «Аладдін і чарівна лампа», кримськотатарська народна казка «Золоте яблуко», німецька народна казка «Пані Метелиця», записана братами Вільгельмом та Якобом Гріммми. Вивчаються й зарубіжні літературні казки – «Попелюшка» Шарля Перро, «Пригоди барона

Мюнхгаузена» Еріха Распе, «Русалонька» Ганса Крістіана Андерсена, «Щасливий принц» Оскара Вайльда [12].

Пізнати українську минувшину, давню культуру та звичаї у світовому культурному контексті учні зможуть через вивчення тематичного блоку «Минуле народів у фольклорі та літературі: легенди, перекази, літописні оповіді».

Вихованню патріотичних почуттів, формуванню національної самосвідомості, сприяє вивчення ліричних творів: пейзажної, патріотичної, громадянської лірики. У тематичних блоках «Україна і я», «Рідна природа», «Ліричні послання Україні», «Поетичне бачення світу» представлена поезія класиків – Тараса Шевченка, Івана Франка, Олени Пчілки, Лесі Українки, Богдана Лепкого, Павла Чубинського, Миколи Вороного, Павла Тичини, поетів-шістдесятників Ліни Костенко, Ірини Жиленко, Миколи Вінграновського і сучасних авторів Анатолія Качана, Дмитра Кременя, Михайла Ткача, Галини Кирпи, Тетяни Майданович.

Ідея вірності своїм національним традиціям, любові до рідної землі, корисної праці на ній присвячені байки, представлені в розділі «Мудрість байки» – «Бджола і Шершень» Григорія Сковороди, «Голуб і Лелека» Микити Годованця. Та й приклад життя відомих байкарів є наочною демонстрацією шляхів справжніх патріотів України. Адже Григорій Сковорода мав неабиякий авторитет серед своїх сучасників і наступних поколінь українського народу. Його постать увіковічено у мистецтві, бо він є «мудрістю української нації». А життєвий шлях Микити Годованця був непростим: у радянські часи, всупереч заборонам, він висловлював свою патріотичну позицію. Тож письменник зазнав переслідувань, однак не відмовився від байкарської творчості.

Дізнатися більше інформації про становлення особистості українських митців у їхні дитячі роки учні зможуть, прочитавши уривок із роману Оксани Іваненко «Тарасові шляхи» та оповідання Марини Павленко «Янголи для Павлуся Тичини». Такі твори сприяють формуванню умінь емоційно-ціннісного аналізу, зіставленню власного життєвого досвіду із подіями життя видатних українських митців.

Як стверджують фахівчині у галузі літератури для дітей та юнацтва М. Варданян, Т. Качак, В. Кизилова, Л. Овдійчук та ін., найбільший інтерес молодших підлітків викликають прозові твори, у яких крізь призму пригод головних героїв розкриті психологічні проблеми, які хвилюють сучасне молоде покоління учнів-

читачів. Тому чи не найбільший пласт у змісті модельних навчальних програм [11; 12] і підручників за ними становить підліткова проза. На прикладах із життя головних героїв-підлітків учні розвивають навички самопізнання, заглиблення в психологічні, ментальні риси українського національного характеру, а також пізнають реалії життя в Україні в минулому і сучасному. Один із найбільш цікавих тематичних блоків програми інтегрованого курсу літератур (української та зарубіжної) [12] – «Різдвяні дива» – вирізняється образним багатоманіттям та широкою жанровою палітрою: від класичного різдвяного оповідання до сучасної пригодницької повісті. Учні вчаться пізнавати й розрізняти спільне й відмінне в різдвяних традиціях України та інших народів світу, поповнюючи таким чином свої знання про національну історію і культуру, а відтак – національну самосвідомість.

Як зазначає Т. Урись, «Література є важливим джерелом формування та становлення національної ідентичності, адже саме художній твір містить концепти – образи, етнокультурні архетипи, символи, топонімію – ейдологічні маркери, які на текстуальному рівні оприявнюють це поняття й апелюють до національної ідентичності автора і читача. Отже, художній твір не лише духовно збагачує особистість, підвищує її культуру та мистецьку обізнаність, але й формує її національну свідомість та ідентичність» [10, с. 188].

У процесі літературної освіти відбувається формування предметної читацької та ключових компетентностей на основі компетентнісно орієнтованих завдань. У їх основі робота з текстом літературних творів, з контекстуальною інформацією, медіатекстами за їх мотивами, з ілюстративним матеріалом (таблицями, діаграмами, світлинами, художніми ілюстраціями до твору). Виконуючи компетентнісно орієнтовані завдання, учні засвоюють зміст художнього твору, розвивають свої читацькі інтереси, пізнають світ у всьому його багатоманітті, а відтак і своє місце у ньому, приналежність до своєї нації та її культури.

Отже, поєднання у програмах і підручниках літератури творів письменників-класиків і сучасних авторів, виокремлення в них актуальних проблем національної історії та сьогодення, застосування культурологічного підходу до їх інтерпретації сприяють формуванню національної самосвідомості молодших підлітків.

Перспективами подальших досліджень є впровадження у практику роботи вчителів-словесників розробленого методичного комплексу, в основі якого –

формування майбутніх патріотів України, які усвідомлюють свою приналежність до однієї з європейських держав, у якій шанують традиції, гуманістичні цінності й самодостатність кожної особистості.

Список використаних джерел:

1. Буяшенко В. В. Національна самосвідомість українців: проблема самоідентифікації. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. 2005. Т. 4. С. 144–151.
2. Давидюк М. О. Особливості формування національної самосвідомості школярів різного віку засобами української літератури. *Наука і сучасність: збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Київ : Логос, 2002. Том XXXII. С. 49–56.
3. Дідич Г. С. Теоретичні основи формування національної самосвідомості особистості. *Наукові записки [Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Педагогічні науки*. 2018. Вип. 170. С. 57–60.
4. Козир М., Філонова Н. Формування в учнів 5-6 класів національної свідомості на уроках української мови та літератури. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка* : збірник наукових праць. 2022. № 37 (1). 54–60.
5. Колісник-Гуменюк Ю. І. Роль соціогумантарних дисциплін у вихованні патріотизму і національної свідомості особистості. *Зб. наук. праць інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України* / заг. ред. С. Д. Максименка. Київ, 2008. Т. X, Ч. 4. С. 272–279.
6. Матющенко А. Інтермедіальне перетворення літературного тексту в драмі та процес розвитку національної самосвідомості. *Національна ідентичність у мові і культурі* : збірник наукових праць / за заг. ред. О. Г. Шостак. Київ : Талком, 2021. С.90–94.
7. Мещерякова Н. П. Проблема формування національної самосвідомості. Деякі аспекти теорії та історії. *Scientific achievements of modern society. Abstracts of the 3rd International scientific and practical conference*. Cognum Publishing House. Liverpool, United Kingdom. 2019. Pp. 279–284.

8. Савчук В. А. Національна самосвідомість : огляд психологічних концепцій. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Психологія.* 2017. Вип. 5. С. 147–157.
9. Сміт Е. Націоналізм : теорія, ідеологія, історія. Київ : К.І.С., 2004. 170 с.
10. Урись Т. Художня література як джерело формування національної ідентичності у культурній парадигмі розвитку особистості. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2021. № 35. Том 5. С. 183–190.
11. Яценко Т. О. та ін. Українська література. 5-6 класи: модельна навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Київ: Педагогічна думка. 2021. 56 с.
12. Яценко Т. О., Тригуб І. А. Література (українська та зарубіжна). 5-6 класи: модельна навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Київ: Педагогічна думка. 2021. 70 с.

Анотація

У статті актуалізовано проблему укладання змісту літературної освіти на адаптаційному циклі НУШ, спрямованого на патріотичне виховання учнів, формування у них національної свідомості. Доведено, що поєднання у програмах і підручниках літератури творів письменників-класиків і сучасних авторів, виокремлення в них актуальних проблем національної історії, застосування культурологічного підходу до їх інтерпретації сприяють формуванню національної самосвідомості молодших підлітків.

Ключові слова: літературна освіта, національна самосвідомість, патріотичне виховання, самоідентифікація, художня література, учень-читач.

Summary

The article updates the problem of arranging the content of literary education at the adaptation cycle of the National University of Higher Education, aimed at patriotic education of students, formation of their national consciousness. It has been proven that the combination of the works of classical writers and modern authors in literature programs and textbooks, the highlighting of topical problems of national history, the use of a cultural approach to their interpretation contribute to the formation of the national self-awareness of younger teenagers.

Keywords: literary education, national self-awareness, patriotic upbringing, self-identification, fiction, student-reader.